

ТРАДИЦІЇ ПОЧАТКОВОЇ ОСВІТИ В ЄВРЕЙСЬКИХ ОБЩИНАХ МІСТЕЧОК ПРАВОБЕРЕЖНОЇ УКРАЇНИ НА ЗЛАМІ ХІХ–ХХ СТОЛІТЬ

Досліджуються традиційні початкові навчальні заклади для єврейського населення містечок, їх типи, характер знань, що вони давали. Аналізується роль єврейських навчальних закладів містечок у збереженні національних традицій.

Ключові слова: Правобережні містечка, меламед, хедер, талмуд-тора, приватне училище.

Исследуются традиционные начальные учебные заведения еврейского населения местечек Правобережной Украины в конце XIX – начале XX века, их типы, характер знаний, которые они давали. Анализируется роль школ местечек в сохранении национальных традиций.

Ключевые слова: местечки Правобережной Украины, меламед, хедер, талмуд-тора, частное училище.

Traditional primary educational establishments for the Jewish shtetl population of Right-bank Ukraine in the given period, their kinds, character of studies are researched. The role of schools in preserving national traditions is analyzed.

Key words: Right-bank Ukraine shtetls, melamed, heder, Talmud Torah school, private school.

Сучасні українські науковці присвятили ряд праць шкільній освіті єврейського населення містечок наприкінці ХІХ – на початку ХХ століття. Так, дослідники Ю. Поліщук [1] та Н. Рудницька [2] у своїх статтях показали ряд аспектів розвитку освіти серед єврейського населення Волині, зазначивши, що культурно-освітні процеси в єврейських містечках Правобережжя протікали всупереч шовіністичній політиці Російської імперії. У своїй монографії О. Комарницький показує різні аспекти участі містечкового єврейства Поділля та Волині в культурно-освітніх процесах у роки Української революції [3]. Проте роль самих навчальних закладів містечок Правобережної України у збереженні національної культури, традиції та релігії залишається маловивченою, що і пояснює актуальність даного дослідження.

На кінець ХІХ – початок ХХ століття містечка Правобережної України поступово стали центрами волостей та окремих повітових установ. У той самий час, вони були осередками збереження традиційної єврейської культури та духовно-релігійного життя. Все життя містечкової общини концентрувалося навколо ідеалів дотримання заповідей та глибоко національного релігійного вчення.

Розвиток освітньо-культурного життя в багатонаціональних містечках Правобережжя відбувався у складних соціально-економічних, суспільно-політичних та правових умовах. Але навіть всу-

переч шовіністичній політиці Російської імперії ця важлива складова життя єврейської спільноти швидко розвивалася. Прикметним є вже той факт, що майже 34 % подільських євреїв добре читали та писали, тоді як середній показник грамотності всього населення губернії, за даними перепису 1897 р., становив лише 15,5 % [4, с. 7]. Якщо порівняти грамотність серед представників окремих націй, то тут євреї займали 4 місце після чехів (59 %), німців (37,8 %), росіян (37 %), проте більш ніж втричі випереджали місцевих українців, грамотними серед яких у ті часи були лише 9,3 % населення [5, с. 55].

В умовах великодержавної політики уряду Російської імперії функціонування єврейських початкових навчальних закладів, утримуваних коштом релігійних громад, проходило неоднозначно. Владу обурював той факт, що освітній і виховний процеси проходили під знаком органічної єдності. Виховуючи своїх дітей, євреї дбали не лише про загальну, але й релігійну освіту, небезпідставно вбачаючи в цьому надійні засади духовності, які проростуть у дитячих душах.

Протягом усього ХІХ століття у містечках правобережних українських губерній відбулося становлення цілої системи приватних і громадських єврейських навчальних закладів. Спочатку вона перебувала поза контролем державних органів управління. Навчанням дітей традиційно займалися

меламеди, або книжники, які поділялися відповідно до об'єму викладання, на початкових (даркеде-меламдім) і другорядних (ірбув'я-меламдім). Навчальні заклади, до яких ходили єврейські діти, називалися хедерами. Це були початкові школи для хлопчиків, де навчання починалося з 4-х років. Головним змістом навчання було вивчення Тори та єврейської богословської літератури.

Однак у подальшому структура традиційних приватних єврейських початкових закладів поступово змінювалася. У середині 1860-х років у системі приватних єврейських навчальних закладів на перше місце виходять меламеди, а хедери втрачають свою позицію, хоча упродовж усієї другої половини XIX століття їх кількість у містечках була значною. Наприклад, у Проскурові наприкінці XIX століття функціонувало 18 хедерів [6, с. 179].

Важливим елементом традиційної єврейської освіти наприкінці XIX – на початку XX століття були Талмуд-тори – школи для навчання сиріт і дітей з бідних єврейських родин, що утримувалися на кошти єврейських громад та на пожертви заможних євреїв, а також за рахунок надходжень від коробочного збору [1, с. 68]. Хоча в цей період зміст навчання в них дещо змінився. Крім традиційних єврейських релігійних дисциплін, почали викладати і деякі світські науки. Кількість цих навчальних закладів також була досить значною. Так, станом на 1912 рік, лише в містечках Волині працювало 16 Талмуд-тор, і в них навчалось майже 2000 хлопчиків [1, с. 73].

Характер знань, який давали меламеди, як і весь навчальний процес, у більшості випадків були вузько релігійно спрямовані. На це, зокрема, вказують акти перевірки їх роботи в містах Волині, які проводилися у 1869 році. У документах зазначалося, що «єврейська граматики, російська мова, арифметика не вивчаються, основа увага приділяється вивченню Талмуда в «перекладі на жаргон». Також там відмічалося, що залишали бажати кращого й умови, в яких навчалися єврейські діти у меламедів. Приміщення були тісними, брудними, не мали необхідних меблів. У цих умовах меламеди інколи збирали більше 10 учнів і протягом багатьох годин читали Талмуд.

Іншим типом поширених у містечках навчальних закладів були бет-мідраші (будинки навчання або молитовні школи), які виконували не тільки функції навчання, а й моління. Їхньою особливістю було те, що у бет-мідраші навчання проводилося переважно для дорослих і, таким чином, освіта поширювалася на більшу кількість членів громади. Значна їх частина була побудована й утримувалась також на кошти кагалів і частково – за рахунок багатих приватних осіб. Вони діяли практично в усіх містах і містечках, де була більш-менш значна єврейська громада.

Необхідно згадати також про будинки навчання, що мали назву «клойзен». У середині сторіччя, коли з'явився сам термін «клойзен» він означав «будинки навчання, який фінансувався приватним чином»,

на противагу терміну «бет-мідраш», який означав «будинки навчання, що фінансувався общиною». До речі, це розмежування було подібне на відмінності між приватними хедерами, заснованими меламедами, які брали платню за навчання, з одного боку, та Талмуд-тора, релігійними школами, які організовували общини для дітей, чий батьки не могли сплачувати за навчання у хедері. Проте у реальному житті «клойзен» перетворилися у приходи, у місця, де певна група людей збиралася, щоб молитися та займатися іншими справами. Тобто вони функціонували і як своєрідні громадські клуби. У кожному була своя атмосфера, свої інтереси, стиль молитви та групи однодумців, що об'єднувалися за принципом походження, роду діяльності.

Державна влада намагалася контролювати освітні процеси серед єврейського населення. Так, з 1893 року меламеди, які продовжували грати помітну роль в освіті єврейської молоді протягом багатьох десятиліть, повинні були спочатку отримати у повітовій єврейській училищній комісії свідоцтво на право займатися навчанням єврейських дітей «закону їх віри у приватних будинках або на своїй квартирі, обмежуючись невеликою кількістю учнів – не більше 10... на один рік». Вони мали викладати виключно навчальні дисципліни, зазначені в цих свідоцтвах, за програмами, затвердженими просвітницьким керівництвом [7, с. 64]. Свідоцтво було чинним лише рік, і на наступний рік меламед змушений був брати новий дозвіл. Його попереджали, що «За порушення встановлених для навчання єврейських хлопчиків правил буде покараний за зводом законів».

Контроль за роботою меламедів здійснювали не лише повітові єврейські училищні комісії, але навіть і поліція. За порушення правил їх притягували до суду, штрафували разом з батьками дітей, які в них навчалися. Після цього меламедам заборонялося займатися навчанням дітей і вони давали розписку про те, що цього більше робити не будуть. Потрібно зазначити, що при видачі свідоцтв нерідко траплялися випадки зловживань з боку чиновників. Так, група меламедів містечка Старокостянтинова звернулася у Волинську губернську дирекцію училищ зі скаргою на доглядача Старокостянтинівського єврейського 2-го розряду училища – Штекера, – в якій його звинувачували у вимаганні хабарів за свідоцтва [1, с. 71]. Щоправда, не варто відкидати, що і більш глибокі причини суто релігійного характеру сприяли тому, що частина меламедів нерідко займалася педагогічною практикою таємно від державних органів. Так, при перевірці хедерів у Старокостянтинові було виявлено двох таких меламедів, які і були покарані.

Містечкова молодь мала небагато можливостей отримати освіту у загальних навчальних закладах. Так, у 1887 році квота для єврейських дітей, що допускалися до навчання у старші класи гімназій у «смузі ослості», була зменшена до 10%. А оскільки у багатьох містах і містечках «смуги

осілості» єврейське населення складало 50-70 % мешканців, класи нерідко пустували. Крім того, ніяк не можна не враховувати те, що плата за навчання у державних закладах освіти часто була непомірно високою навіть для відносно заможних єврейських родин. Про це, наприклад, свідчать численні звернення євреїв до Гайсинського міського голови з проханням оплатити навчання їхніх дітей у міській жіночій гімназії. Більшість з них залишилась без задоволення [8, с. 182–186]. Це спонукало єврейство піклуватися про розвиток власної, традиційної системи освіти.

На зламі XIX-XX ст. єврейським громадам містечок вдалося переконати державну владу в необхідності використання частини податкових коштів спеціально для навчання єврейських дітей. Так, за ці кошти було відкрито паралельне відділення при Корсунському двокласному народному училищі, яке утримувалось за рахунок коштів коробочного збору [9, с. 60]. Щоправда, подібна практика була скоріше винятком. Тому містечкові громади змушені були йти на відкриття однокласних єврейських училищ. У 1900-1902 рр. у Волинській губернії працювало вже 7 таких закладів. У них навчалось майже 800 хлопчиків. При Острозькому і Володимир-Волинському училищах працювали й слюсарно-ковальські ремісничі класи. Навчання в усіх училищах було платним (від 1,5 до 6 крб у рік). Значні кошти на їх утримання направлялися з свічного і коробочного зборів [1, с. 73].

У кінці XIX ст. на Правобережжі починають з'являтися і приватні єврейські чоловічі та жіночі училища. Так, на Волині перше з них було створене у 1890 р. у містечку Дубно А. Крумом. У ньому навчалось 15 хлопчиків. Плата за навчання складала від 1 до 1,5 крб в місяць. У 1912-1913 роках такі училища почали працювати і у містечках Рожище Луцького та Вишневець Кременецького повітів. Це були вже відносно чисельні навчальні заклади. У них навчалось 114 хлопчиків. Плата за навчання складала від 10 до 15 крб за рік [1, с. 73].

Приватне єврейське чоловіче училище у 1905 році було відкрито у містечку Жванці. У містечку існувало також приватне початкове єврейське жіноче училище (однокласна школа), при якому було відкрито й ремісниче відділення для навчання кравчинь. Усього в училищі у 3 групах навчалось 59 учениць [10, с. 17]. У містечку Деражня працювали 3 приватні єврейські училища (одне з них – жіноче) [6, с. 83]. Приватне єврейське училище було у Браїлові [11, с. 21]. У Проскурові – одному з найбільших містечок Поділля – єврейська молодь навчалась у приватному чоловічому училищі та трьох приватних єврейських жіночих училищах [6, с. 180]. У 1904 році було відкрито єврейське приватне чоловіче училище у Летичеві, яке на відміну від державного єврейського училища, де зазвичай займалося не більше 10 хлопчиків, було значно чисельнішим [6, с. 118].

Хоча й тут не обійшлося без пильного ока держави: приватні єврейські училища дозволялося відкривати лише тим, хто отримував від влади «підтвердження моральної та політичної надійності»

[12, с. 1]. Так було під час відкриття приватного чоловічого єврейського училища у Кам'янці, де у 1905 році навчалось 76 хлопчиків [12, с. 17].

Основним джерелом утримання приватних навчальних закладів була досить висока плата за навчання (350-400 крб на рік). Статути середніх навчальних закладів, які знаходилися під опікою «товариств батьків», передбачали також членські внески, добровільні пожертвування, кошти, які надходили за заповітами, прибутки з капіталів і майна товариств, надходження від публічних читань, виставок, концертів, лотерей, субсидії громадських та приватних установ тощо.

Утворення мережі державних та приватних єврейських освітніх закладів дало змогу охопити освітою майже всю молодь повітових містечок. Щоправда, цього не можна було сказати про становище з освітою в дрібних, волостних містечках. Проте і в них переважна частина дітей та підлітків чоловічої статі була в той чи інший спосіб прилучена до навчання.

Навіть у безкоштовних початкових навчальних закладах, викладаючи загальноосвітні предмети, вчителі прилучали до надбань світової культури, науки єврейських юнаків з найбідніших сімей та сиріт [2, с. 8].

Позитивним моментом було те, що на початку XX століття на Правобережжі сформувалось справжнє розмаїття єврейських навчальних закладів. Наприклад, лише у Корсуні були Талмудтора, 4 приватні єврейські училища (2 чоловічих та 2 жіночих), паралельний відділ при двокласному міністерському училищі та у неподалік розташованому містечку Стеблеві – приватне чоловіче училище [9, с. 60].

Через початкові релігійно-етнічні навчальні заклади – хедери, талмуд-тори, казенні та приватні училища – пройшли тисячі і тисячі єврейських дітей, які стали відомими рабинами, проповідниками, громадськими діячами, письменниками, художниками, журналістами, політичними лідерами, просто освіченими людьми. У єврейських початкових навчальних закладах, незважаючи на асиміляційну політику царського уряду, були збережені традиції національного виховання, вивчалися єврейська мова та обряди. Слід підкреслити, що саме з кола єврейських вчителів виходила більшість громадських ініціатив. Показовим в цьому плані є те, що до 1910 року завдяки цілеспрямованим зусиллям єврейського вчителства, практично у всіх містечках Правобережжя діяли відділення «Товариства для поширення просвіти серед євреїв». Особливої уваги заслуговує той факт, що регулярно лекції товариства проводилися у спеціально облаштованих для цього клубах [6, с. 202].

Єврейські ради активно встановлювали опіку над містечковими закладами освіти. У Проскурові у розпорядження громади перейшло 14 єврейських шкіл, які були на утриманні міської адміністрації [3, с. 101]. У той же час нагальним залишалось надання офіційного статусу єврейським середнім

школам. Переважна більшість звернень містечкових єврейських громад про надання місцевим середнім школам таких прав не залишалися без уваги української влади. Підставою для зміни статусу була достатня матеріальна та навчальна база. Паралельні класи для єврейських дітей існували і в українських школах.

У цілому, відродженню єврейської мови та культури сприяли тисячі нових товариств, клубів, гуртків. Широко розгорнула свою діяльність у містечках Правобережної України єврейська культурно-просвітницька організація «Культур-Ліга», яка займалася видавничою діяльністю, створенням мережі гімназій, вечірніх шкіл, курсів, студій, різних клубів, бібліотек для молоді і дорослих. Фінансову допомогу «Культур-Лізі» часто надавали бундівські організації. Осередки «Культур-Ліги» за підрахунками дослідників діяли в 11 містечках. Активністю вирізнялися комітети іншого єврейського культурно-просвітницького товариства «Тарбут».

Останній сплеск культурно-освітнього життя євреїв містечок відбувся за доби Центральної Ради: зросла загальна кількість єврейських освітніх закладів, школи створені ще до революції негайно отримали рівний з іншими закладами статус і можливість для подальшого розгортання своєї діяльності. Одночасно, архівні документи зафіксували чисельну низку звернень містечкових єврейських громад, інших єврейських організацій про відкриття нових шкіл. Про це зокрема йшлося у листах від рад єврейських громад Томашполя, Радзивілова, Меджибіжа, які порушували кло-

потання про відкриття єврейських навчальних закладів. Станом на 1 січня 1918 року, за даними О. Комарницького, нові єврейські школи різних рівнів почали функціонувати не менш як у 16 містечках. Одночасно продовжували існувати традиційні єврейські навчальні заклади: талмуд-тори, хедери, ієшиви.

З приходом до влади гетьмана П. Скоропадського ці процеси суттєво уповільнилися, а встановлення радянської влади назавжди докорінно змінило освітнє життя євреїв, оскільки розбудову державної системи єврейської освіти більшовики розпочали з руйнування єврейської общини та втручання в традиційні культурно-просвітні процеси містечок. Проте заборонені в 1920-1921 роках хедери остаточно перестали діяти лише на межі 1920-1930-х років внаслідок широкої хвилі репресій, пов'язаних з суцільною колективізацією. З цього часу єврейські діти повинні були вчитися лише у радянській школі. Подальше посилення контролю партії та репресивних органів за всіма сторонами життя людей, розгортання густої мережі «сексотів» створили ситуацію, коли, навіть при великому бажанні батьків, навчати своїх дітей традиційним єврейським духовно-культурним цінностям стало вкрай небезпечним. На думку більшовиків це вже було «контрреволюційною діяльністю». Крім того, із зменшення кола релігійних людей, зменшився і їх вплив у общині, а отже і на дітей, які знаходилися під все більш зростаючим ідеологічним пресом радянської школи, яка виставляла релігію як уділ темних та відсталих.

ЛІТЕРАТУРА

1. Поліщук Ю. Система освіти єврейської молоді у Волинській губернії (XIX – початок XX століття) / Ю. Поліщук // Євреї в Україні: історія, культура, традиції. Збірник / Ред. С. І. Носова. – К., С. 67–78.
2. Рудницька Н. В. Становлення і розвиток системи освіти євреїв на Волині у XIX – на початку XX ст.: автореф. дис. канд. іст. наук... 07.00.01 / Н. В. Рудницька; Запорізький державний університет. – Запоріжжя, 2002. – 19 с.
3. Комарницький О. Б. Містечка Волині та Київщини у добу Української революції 1917-1920 рр.: [монографія] / О. Б. Комарницький / Кам'янець-Подільський національний ун-т ім. І. Огієнка. – Кам'янець-Подільський: Аксіома, 2009. – 312 с.
4. Винокурова Ф. Євреї Поділля в революційних подіях 1905 року: факти і документи / Ф. Винокурова // Єврейська історія та культура кінця XIX – початку XX ст. (до першої світової війни): Збірник наукових праць. – К.: б.в., 2003. – С. 7–9.
5. Рудницька Н. В. Роль друкарства та бібліотек в становленні і розвитку освіти євреїв на Волині у XIX – на початку XX ст. / Н. В. Рудницька // Наукові записки Вінницького державного педагогічного університету ім. М. Коцюбинського. Вип. 10. Серія: Історія. Збірник наукових праць / За заг. ред. П. С. Григорчука. – Вінниця: Видавничий відділ Вінницького державного педагогічного університету ім. М. Коцюбинського, 2006. – С. 54–68.
6. 100 єврейських містечек України: історический путеводитель. Подолія / Сост. В. Лукин, Б. Хаймович. – Ієрусалим; СПб.: Эзро, 1997. – Вып. 1. – 256 с.
7. Погребінська І. Смуга осілості / І. Погребінська // Євреї в Україні: історія, культура, традиції. Збірник статей / Ред. кол.: І. Ф. Курас (голова), О. В. Заремба, О. Б. Беренштейн та ін., НАН України, Ін-т нац. відносин і політології. – К.: Американський Єврейський Об'єднаний Розподільчий Комітет «Джойнт», 1997. – С. 60–67.
8. Лист Гайсинському міському голові (2 липня – 29 грудня 1910 р.) // Державний архів Волинської області (Далі – ДАВО), ф.Д-286, оп. 1, спр. 83, арк. 182, 185, 186.
9. Колесникова К. Єврейські сторінки в історії Корсунщини (до 1917 р.) / К. Колесникова // «Штетл» як феномен єврейської історії. Збірник наукових праць: Матеріали конф. 30 серпня – 3 вересня 1998 р. – К.: Ін-т юдаїки, Національна бібліотека України ім. В. І. Вернадського, 1999. – С. 52–62.
10. Справка про відкриття в м. Жванця приватного чоловічого єврейського початкового училища (29 березня – 7 травня 1905 р.) // Державний архів Хмельницької області (Далі – ДАХМО), ф. 831, оп. 1, спр. 21, арк. 1, 3, 5, 12, 17.
11. Про Браїлівське єврейське училище (20 липня 1912 – 20 липня 1916 рр.) // ДАВО, ф.Р-230, оп. 1, спр. 1421, арк. 21.
12. Довідка про відкриття в м. Кам'янець приватного чоловічого єврейського училища (3 травня – 15 червня 1905 р.) // ДАХМО, ф. 831, оп. 1, спр. 22, арк. 1,4.

Рецензенти: д.і.н., проф. Ю. В. Котляр, к.і.н, доц. Н. В. Шевченко.